

Teoretická východiska pěstounské péče

Jarmila Koluchová

Občanské sdružení Isis Olomouc

Současnost pěstounské péče je plná problematických diskusí a návrhů na změnu celé její koncepce. Zabývat se jejími teoretickými východisky by se mohlo jevit málo aktuální. Považuji to však za potřebné právě v této době, kdy se výsledky třicetiletého trvání naší pěstounské péče podceňují a kdy se dlouhodobá výzkumná sledování neberou v úvahu. Je to mé svědectví jako příslušnice nejstarší psychologické generace, která v 60. letech usilovala o zlepšení situace dětí žijících mimo vlastní rodinu. Mnohé se v té době podařilo, vznikaly nové formy náhradní rodinné péče, zlepšovala se výchovná a psychologická péče v ústavních zařízeních a sílily snahy svěřit co nejvíce dětí do náhradních rodin. Bylo zřejmé, že vedle kasuistických prací je potřeba přistoupit k výzkumnému sledování větších skupin. Největším přínosem byly výzkumy longitudinální, publikované a oceňované dosud i v zahraničí.

Odborným východiskem pro zkoumání reparability psychické deprivace byla kniha Langmeiera a Matějčka „Psychická deprivace v dětství“ (1963). Její význam spočívá i v mezinárodním měřítku v tom, že zde byla, vůbec poprvé, vypracována **koncepce psychické deprivace na základě víceúrovňového pojetí psychických potřeb**. Byly rozděleny do 4 etází – sensorické, kognitivní, emoční a sociální, se zdůrazněním jejich vzájemné propojenosti a celoživotního vývoje. Toto je odborníkům dobře známo. Méně známá, ale vzhledem k našemu tématu velmi důležitá je potřeba pátá, kterou Matějček vyčlenil ze sociálních potřeb až později (Matějček, 1994). Je to potřeba otevřené budoucnosti neboli životní perspektivy. Říká o ní: „Její uspokojení dává lidskému životu časové rozpětí, což přeloženo do psychologické řeči znamená rozpětí mezi otevřeností a uzavřeností osudu, mezi nadějí a beznadějí, mezi životním rozletem a zoufalstvím.“ (s.38).

Kniha „Psychická deprivace v dětství“ byla přeložena do několika světových jazyků a představuje významný přínos české psychologie, podobně jako další práce jejích a dalších českých autorů. Naši mladé psychologické generaci se mohou jevit některé práce zastaralé, když vyšly před 20 až 30 lety. Je však nutno zdůraznit, že od té doby nebyl v oblasti pěstounské péče uskutečněn – ani v anglickém prostředí – žádný výzkum, který by výsledky českých výzkumů ze 70. a dalších let zpochybnil nebo vyvrátil.

Protože se ve sledování většiny skupin pokračuje, cena původních výzkumných výsledků stoupá, jsou dále potvrzovány a upřesňovány. V různé míře deprivované děti, narozené v 60. a 70. letech a vychované v pěstounské péči, mají dnes kolem čtyřicítky. Jejich celkový současný stav ukazuje přesvědčivě, že psychická deprivace je reparabilní v celé struktuře osobnosti (Koluchová, 1987). Teorie kritických period nebyla potvrzena – zvláště výrazné to bylo v oblasti řeči. Děti, které nemluvily vůbec v 5 letech v důsledku hluboké deprivace a sociální izolace, mají zcela normální řečový i intelektový vývoj, což bylo dříve pediatrii i foniatry vylučováno. Jako hlavní nezastupitelný činitel této nápravy je vhodná, připravená a dále odborně vedená náhradní rodina. Byla ověřena možnost vzniku rodičovství na psychologickém základě - to bylo sice známo již z adopcí – ale v pěstounské péči je řada faktorů, které jeho vznik ztěžují. Přesto je možno pěstounství označit jako rodičovství pravé, velmi náročné a stále společensky nedoceňované. Byla

také ověřena možnost citového přilnutí i větších dětí k novým rodičům, jestliže se k nim tito rodičovsky chovají a uspokojují jejich psychické potřeby, zvláště potřebu otevřené budoucnosti. V našem olomouckém dvacetiletém sledování stovky dětí v pěstounské péči, které neoficiálně pokračuje dosud, jsme se snažili o vymezení kritérií kvality pěstounské péče. Při využití několika metod a hodnotících přístupů kvantitativních a kvalitativních můžeme potvrdit, že **hlavní kritérium je hloubka citových vztahů mezi pěstouny a přijatými dětmi a jejich společná perspektiva** (Koluchová, 2003).

V naší výzkumné činnosti spojené s poskytováním různých forem odborných služeb upřesňujeme popis klinického obrazu psychické deprivace v jednotlivých životních etapách a také v závislosti na vnitřních a vnějších podmínkách jejího vzniku. Zdaleka nejde jen o syndrom, jak se někdy zjednodušeně říká, ale o velmi složitý a dynamický komplex projevů. Proto je diagnostika deprivace dosti náročná. Časté a závažné diagnostické chyby mají značný sociální dosah, nejde tedy jen o problém odborný, ale také, nebo především etický. Současný stav všech sledovaných osob je lepší, než vyplývalo z původních diagnostických závěrů a predikcí. To ukazuje na nutnost získání co nejpodrobnější anamnézy a na význam důkladné diferencially-diagnostické úvahy, ve spolupráci s pediatrií, případně s dalšími odborníky u každého dítěte žijícího mimo vlastní rodinu.

Dále chci připomenout dnes už málo známou **Matějčkovu charakteristiku rodinné výchovy**, kterou postavil na srovnání rodinné a ústavní výchovy (Matějček, 1980). V osmi aspektech srovnával tato dvě výchovná prostředí a poukazyval na jejich zásadní odlišnost. Tak posuzoval např. hloubku vzájemných citových vztahů, společnou budoucnost, prolínání soukromí atd. I podle těchto hledisek je dlouhodobá pěstounská péče srovnatelná s funkční rodinou, zatím co navrhovaná profesionální krátkodobá má velmi blízko k ústavnímu prostředí.

Další okruh teoretických otázek pěstounské péče je **identita**. Tento pojem není zcela jednoznačně vymezen, ač je běžně užíván v různých oblastech psychologie a dalších společenských věd (Sobotková, 1999). Základní koncepce pochází od Erika Eriksona, který zdůrazňoval psychosociální podstatu identity. Dále se pak zabývaly tímto pojmem různé psychologické směry v souvislosti s teoriemi osobnosti. Definice identity můžeme rozdělit do tří skupin:

1. Definice intrapersonální, které identitu vymezují jako hluboký pocit totožnosti, vycházející z vlastního života jako kontinua.
2. Definice interpersonální, které u identity považují za podstatné ztotožnění jedince s jeho životními rolami (matka, otec, syn, dcera).
3. Definice sociálně psychologické, akcentující sociální rámec vymezení, které identitu charakterizují jako prožívání příslušnosti k malým nebo velkým sociálním skupinám.

Je možno shrnout, že žádoucí, zdravá identita zahrnuje všechny tři uvedené aspekty; jejich podíl na celkovém prožívání identity se mění v závislosti na věku a na životních situacích. Identita se vyvíjí postupně; její začátky můžeme sledovat mezi druhým a třetím rokem. Rozhodující pro utváření identity je období dospívání. Jeden z hlavních vývojových úkolů je zde uvažování o vlastním původu v kontinuu generací, hledání kořenů i perspektiv.

Z knihy pedopsychiatra Pavla Vodáka „Problémy osvojení dětí“ (1967) přesvědčivě vyplývá, jak může utajovaný a prozrazený původ dítě traumatizovat a vážně narušit vztahy v celé rodině. Proč a jak adoptované děti informovat shrnul poprvé v popularizující brožurce „Co řekneme osvojenému dítěti“ prof. Matějček (1982). Hlavní zásadou, doporučovanou adoptivním rodičům, je

říkat o vlastních rodičích jen dobré, jejich špatné chování k dítěti omlouvat a vysvětlovat spíš jako slabost či nemoc. Při nízkém věku většiny adoptovaných dětí a při anonymitě celého řízení bylo poměrně snadné dostat tomuto požadavku.

V pěstounské péči je situace složitější. Děti si většinou na svou rodinu pamatují, někdy jen útržkovitě, někdy zcela přesně. Jejich rodina se jim připomíná tím, že nesou její jméno, ač ony samy se chtějí jmenovat jako pěstouni. Vlastní rodiče dítěte čekají na dítě u školy, nebo „vpadnou“ do pěstounské rodiny a chovají se takovým způsobem, že děti se za ně stydí. Ovšem mohou se také chovat z pohledu dítěte dobře, něco mu přinést a slíbit, což u dítěte vyvolá zmatek, narušení vztahu k pěstounům a jejich výchovných snah.

I o takových rodičích je nutno přijatým dětem říkat pravdu, o když je velmi trpká. Zde připomínám úzkou souvislost se zmíněnou pátou psychickou potřebou – mít společnou perspektivu, jistotu. Když si dítě pamatuje na různá příkoří, hlad, bití, zneužívání, traumatizující scény z rodinného života, pak to nemůžeme přejít mlčením nebo nevěrohodným omlouváním. Dítě musí přiměřeně svému věku vědět, že chování jeho rodičů nebylo správné (Sobotková, 2003). Chyby a zlé skutky rodičů se však nesmějí dávat do souvislosti s dítětem; pěstounům je vysvětlováno, aby ani v dobrém úmyslu nekomentovali chování dítěte stylem „to nesmíš, abys nedopadla jako tvoje máma“.

Poměrně snadná pro pěstouny i jejich přijaté děti je situace, kdy jsou vlastní rodiče zbaveni rodičovské zodpovědnosti, ovšem i s těmi bývají problémy. Zatím co dříve se toho dosáhlo v závažných případech téměř vždy, v posledních letech se to daří jen vyjimečně, i když jde o prokázané a řádně dokumentované těžké ubližování dětem a i když rodiče nedávají přes poskytovanou pomoc záruku alespoň přijatelné péče o dítě. V přístupu jednotlivých soudců jsou sice rozdíly, ale celkově je i v tomto patrný nezdravý trend: přes proklamovaná práva dítěte jsou práva rodičů a jejich dětí odlišně interpretována. U rodičů se poukazuje na to, že je to příliš tvrdý zásah do jejich života, dává se jim znovu šance dítě získat do výchovy, zatím co dítě šance ztrácí, protože pro předstíraný zájem jeho rodičů se nedostane do náhradní rodiny s trvalou perspektivou. Tyto známé skutečnosti uvádím znovu, protože předkládaná koncepce tzv. profesionální pěstounské péče o těchto problémech vůbec neuvažuje a předpokládá účast vlastních rodičů na výchově v pěstounské péči (Koluchová, Sobotková, 2004). Naše zkušenosti svědčí jednoznačně o negativním vlivu zásahů biologických rodičů do výchovy v pěstounské rodině, ovšem s výjimkou rodičů handicapovaných nebo vážně nemocných. V této souvislosti považuji za nutné zdůraznit, že jsme vždy odmítali pohrdání vlastními rodiči. Vysvětlovali jsme pěstounům, že v dítěti se nemá podněcovat nenávist k nim, i když ono dobře ví, že mu bylo hodně ublíženo. Doporučujeme pěstounům, aby ve vhodné chvíli s většími dětmi uvažovali, co asi jejich rodiče k selhání v rodičovské roli vedlo a čemu je tedy lépe vyhýbat se. Ke konci adolescence je už možné alespoň částečné pochopení a odpuštění, aniž by se narušily dobré vztahy k pěstounům; naopak, dospívající v této souvislosti projevují pěstounům vděčnost za jejich pomoc.

Uvedené problémy se žádoucím utvářením identity přijatého dítěte, identity přijímajících pěstounů i pěstounské rodiny jako celku se projevily při všech prováděných výzkumech natolik závažné a specifické, že jsme se v rámci poskytované odborné pomoci rozhodli vypracovat projekt na pomoc při utváření identity u přijatých dětí a přijímajících pěstounů. Tuto činnost provádíme v rámci olomouckého občanského sdružení Isis, hlavně na poradenských víkendových a týdenních pobytech. Postupně zdokonalujeme metodiku a přibíráme i mladé dospělé, vychované v pěstounské péči. Výsledky jsou velmi dobré, kladně hodnocené dětmi i dospělými.

Závěr

Teoretická východiska byla ověřena výzkumně víc než třicetiletou praxí. Dobré pěstounské rodiny s hlubokými vzájemnými vztahy umožňují zvládat i těžké vývojové a výchovné problémy přijatých dětí. Tyto děti, z nichž mnohé už dožrály do dospělosti, se vesměs dobře sociálně začlenily, jsou dobrými partnery a rodiči. Udělejme tedy vše pro to, abychom přetrnuli onen „bludný kruh“, abychom zamezili transgeneračnímu přenosu špatného rodičovství.

Literatura:

- Koluchová, J. *Diagnostika a reparaibilita psychické deprivace*. Praha : SPN 1987.
- Koluchová, J. Z výsledků dlouhodobých výzkumů pěstounských rodin. *Pediatric pro praxi*, 4, 2003, 4, 118-120.
- Koluchová, J.; Sobotková, I. Význam uspokojování psychických potřeb dětí v pěstounské péči. *Pediatric pro praxi*, 5, 2004, 1, 13-15.
- Langmeier, J.; Matějček, Z. *Psychická deprivace v dětství*. Praha : Avicenum 1963.
- Matějček, Z. Psychologická hlediska rodinné výchovy. *Čs. pediatrie*, 35, 1980, 4, 232-234.
- Matějček, Z. *Co řekneme osvojenému dítěti*. Praha : Práce 1982.
- Matějček, Z. *Co děti nejvíc potřebují*. Praha : Portál 1994.
- Sobotková, I. Úvaha o osobní a rodinné identitě v kontextu náhradní rodinné péče. In: *Sborník z 6. konference o náhradní rodinné péči*. Praha : MPSV 1999, 30-37.
- Sobotková, I. *Pěstounské rodiny: jejich fungování a odolnost*. Praha : MPSV 2003.
- Vodák, P. a kol. *Problémy osvojení dětí*. Praha : SZN 1967.

KOLUCHOVÁ, Jarmila. Teoretická východiska pěstounské péče.

In HELLER, Daniel; PROCHÁZKOVÁ, Jana; SOBOTKOVÁ, Irena (ed.). *Psychologické dny 2004 : Svět žen a svět mužů : polarita a vzájemné obohacování : sborník příspěvků z konference Psychologické dny, Olomouc 2004*. Olomouc : Universita Palackého v Olomouci, 2005. Acta Universitatis Palackianae Olomucensis. Facultas Philosophica, Psychologica 35 - suppl. Plný text příspěvku o rozsahu 4 s. je dostupný na přiloženém CD-ROM. ISBN 80-244-1059-1.